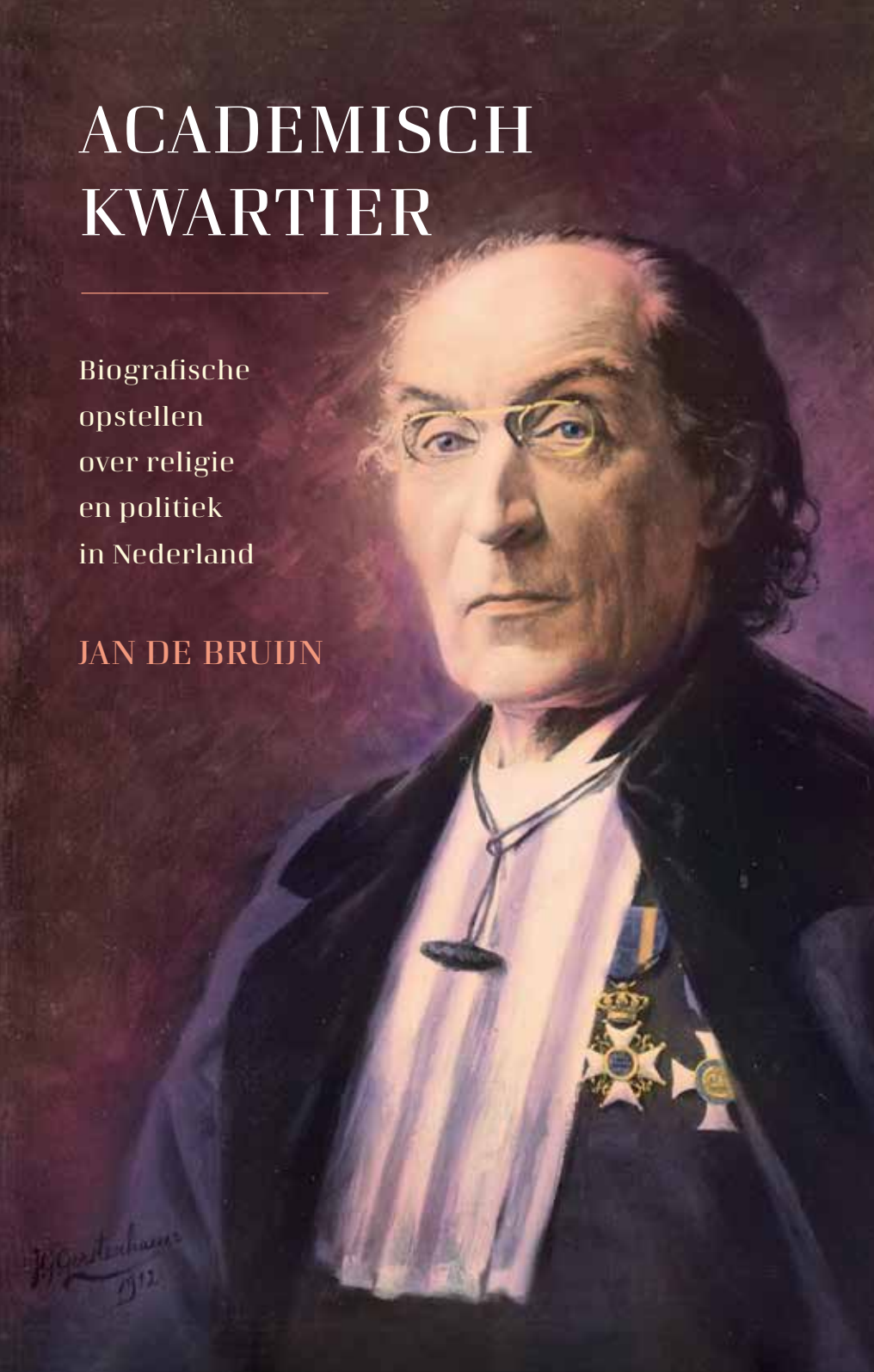

ACADEMISCH KWARTIER

Biografische
opstellen
over religie
en politiek
in Nederland

JAN DE BRUIJN

Academisch Kwartier

Academisch Kwartier

*Biografische opstellen over religie
en politiek in Nederland*

JAN DE BRUIJN

Hilversum
Verloren
2026

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de Stichting ter ondersteuning van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme, het Publikatiefonds van de VU-Vereniging en het Dr. Abraham Kuyperfonds.

Afbeelding op het omslag:
Josué Jean Philippe Valetton jr, 1848-1912. Schilderij van
Johan Georg Gerstenhauer Zimmerman, 1912.

© 2026 J. de Bruijn
Uitgeverij Verloren bv
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 978 94 6455 000 9

Omslagontwerp: Aperta/Jan Johan ter Poorten, Hilversum
Opmaak: Rombus/Eva Nicole Pool, Hilversum

*This publication has been produced in accordance with the EU Deforestation
Regulation (EUDR).
No part of this publication may be reproduced in any form, including use for text and
datamining, without written permission from the publisher.*

Inhoud

Inleiding	9
Groen van Prinsterer in Europese context	11
‘Ongeloof is landverraad’ <i>J.H. Gunning jr en de politiek</i>	20
Gunning en Talma <i>Boerenoorlog en spoorwegstaking</i>	37
J.J.P. Valetton jr en zijn politieke leerlingen	49
Heilige gerechtigheid <i>De juridische faculteit van de Vrije Universiteit, 1880-1940</i>	63
Vader en zoon <i>De hoogleraren A.F. en W.H. de Savornin Lohman</i>	78
‘Het krankheidsverschijnsel der zich intellectueel man voelende vrouw’ <i>De eerste vrouwelijke studenten aan de Vrije Universiteit</i>	94
Dr. J.Th. de Visser en de Gouden Koets	106
Met Kuyper naar Bethlehem <i>Abraham Kuyper en Aletta Jacobs in het Heilige Land</i>	123

Kuyper in Maassluis <i>Christendom en islam</i>	134
Abraham Kuyper als bourgondisch calvinist	139
‘Gewaardeerde tegenpartijder’ <i>Een brief van Ferdinand Domela Nieuwenhuis aan Abraham Kuyper</i>	151
Van vader op zoon <i>Opkomst en teloorgang van het premiersgeslacht Heemskerk</i>	156
De zomer van 1936 <i>Het handtekeningenboekje van George Puchinger</i>	163
Colijn en het einde van de coalitie	167
Schokkende redevoeringen <i>Retorische prestatie en historisch moment</i>	175
Herinnering en verwachting <i>Bij het overlijden van George Puchinger</i>	181
De Christelijke Boeren- en Tuindersbond en de protestantse zuil	190
Het huwelijk van prins Willem Alexander en Maxima Zorreguieta	203
Geschiedenis en sociologie	210
Het ontstaan van het Réveil Archief	216
Klein maar dapper <i>P.S. Gerbrandy als hoogleraar</i>	238

Zo vader, zo zoon	
<i>Over J. en A.M. Donner</i>	251
De tweede man	
<i>De val van Barend Biesheuvel</i>	261
Verantwoording	269
Archieven	274
Illustraties	276
Register van personen	277

Inleiding

De bundel *Academisch Kwartier* is een vervolg op mijn boek *De sabel van Colijn* uit 2011. In beide publicaties gaat het om biografische opstellen over religie en politiek in Nederland. Het zijn essays over protestantse politici en theologen, uit een tijd waarin kerk en geloof een belangrijke rol speelden. Het boek heeft een overwegend biografisch karakter, maar geeft tegelijk een tijdsbeeld omdat veel actuele kwesties van toen aan de orde komen: de verhouding tussen kerk en staat, partijvorming en democratisering, verzuiling, sociale kwestie en vrouwenemancipatie, schoolstrijd, koloniale politiek, kabinetsformatie en Gouden Koets. Hoe verschillend de figuren in dit boek ook waren, zij lieten zich allen inspireren door het ideaal van een christelijke samenleving. In een tijd van verandering en modernisering trachtten zij de pluriforme protestantse traditie in ons land voort te zetten.

In het verleden hebben de gereformeerden en antirevolutionairen van Abraham Kuyper ruimschoots aandacht gekregen in de historiografie, terwijl hun hervormde tegenvoeters (en bondgenoten) vaak in de schaduw bleven. In dit boek komen beide groeperingen aan bod. Wat de hervormden betreft ligt het accent vooral op figuren uit de gematigd-orthodoxe, 'ethische' richting, zoals J.H. Gunning jr, A.S. Talma, J.J.P. Valeton jr, J.Th. de Visser en J.R. Slotemaker de Bruïne. Ook op het omslag van het boek komt het beginsel van 'verdelende rechtvaardigheid' tot uiting: dit keer niet een gereformeerd politicus, zoals bij *De sabel van Colijn*, maar de invloedrijke en vooraanstaande hervormde theoloog Valeton, die 35 jaar lang hoogleraar was te Utrecht.

Het portret van Valeton in hoogleraarstoga past bij de titel van de bundel, *Academisch Kwartier*. Het boek heeft niet de pretentie een 'quartier latin' te zijn, een bolwerk van wetenschap, en biedt evenmin de verpozing van het academisch kwartiertje. De titel duidt simpelweg op de academische herkomst van de opstellen en essays, die grotendeels ontstaan zijn tijdens mijn werkzaamheid aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Als auteur ben ik de kwartiermaker van de opstellen die in deze bundel onderdak hebben gevonden.

In de *Verantwoording* achter in deze uitgave is de voorgeschiedenis van de opstellen weergegeven. De meeste bijdragen zijn eerder gepubliceerd en voor de heruitgave hier en daar stilistisch bewerkt. Wijzigingen van meer inhoudelijke aard zijn in de *Verantwoording* vermeld. Herhalingen en doublures in de tekst zijn zoveel mogelijk geschrapt, al moesten enkele passages blijven staan om de gang van het betoog niet te veel te verstoren.

Ik dank de huidige redacteur van de Passage reeks, collega F.A. van Lieburg, dat mijn boek kan uitkomen in deze publicatiereeks, die ik zelf 38 jaar geleden in het leven heb geroepen.

J. de Bruijn

Groen van Prinsterer in Europese context

SCHAEPMAN OVER GROEN

Toen de antirevolutionaire voorman mr. Guillaume Groen van Prinsterer op 19 mei 1876 overleed, schreef de jonge priester dr. H.J.A.M. Schaepman in een in memoriam in *Onze Wachter*, dat Groen 'meer tot het Hollandsche volk' behoorde en 'vaster op den Hollandschen bodem' stond dan zijn liberale tegenspeler mr. J.R. Thorbecke, in wie de Duitse professor altijd weer boven kwam. Schaepman vervolgde:

Daar is wel iets uitheemsch in Groen, nog wel iets behalve zijn voornaam Guillaume, maar dat uitheemsche stemt te wel overeen met den Geneefschen trek, die in een deel van ons volk maar te inheemsch werd, en men behoort nooit te vergeten dat ook de 'Vader des Vaderlandsch' Guillaume teekende.¹

De verbinding die Schaepman hier legt tussen het Nederlandse calvinisme en het calvinisme als internationale beweging brengt ons rechtstreeks bij het onderwerp van ons symposium: Groen van Prinsterer in Europese context. Het is enigszins pikant dat Schaepman het calvinisme in Nederland als een uitheems verschijnsel typeerde, maar in historisch opzicht had hij het gelijk zeker aan zijn zijde. De kerk van Rome had in ons land immers het eerstgeboorterecht, dat terugging tot de dagen van Wilibrord en Bonifatius. De protestantse natie, die Groen tijdens zijn leven als ideaal voor ogen stond, was van veel jonger datum

1 Opgenomen in: H.J.A.M. Schaepman, *Menschen en boeken*, I (Utrecht 1896) 94 vlg.

en – in elk geval in de ogen van Schaepman – niet van vreemde smetten vrij.

Als vroom en vurig katholiek had Schaepman dus een ander beeld van de Nederlandse geschiedenis en de Nederlandse identiteit dan de protestantse voorman, maar door vooral de ‘Geneefsche trek’ in Groen naar voren te halen deed hij tegelijk recht aan diens internationale oriëntatie en aan wat deze zelf als grondmotief van zijn leven en werk beschouwde. Groen heeft dat grondmotief kort en kernachtig aangeduid met de bekende woorden: een staatsman niet, een evangeliebelijder. Staatsman hier natuurlijk in de negentiende-eeuwse betekenis van het woord als politicus, als man van de staat in tegenstelling tot man van de kerk.

DE EUROPESE CONTEXT

Voor het congressthema ‘Groen van Prinsterer in Europese context’ is niet alleen gekozen omdat het refereert aan de hendaagse discussie over Europa en de Europese eenwording, wat het een zekere actualiteit geeft, maar vooral ook om de figuur van Groen in een breder perspectief te plaatsen. In de geschiedschrijving wordt de aanstichter van de antirevolutionaire beweging in ons land immers meestal getekend als nationaal politicus, als historicus met uitgesproken opvattingen over Nederland als protestantse natie, als vurig bestrijder van het liberalisme, als voorvechter van lager onderwijs in christelijk-nationale zin, of als leidsman van de orthodoxie in de Nederlandse Hervormde Kerk.

De nationale betekenis van Groen van Prinsterer kan echter niet los worden gezien van de ontwikkelingen in het Europa van zijn tijd. Alleen al het feit, dat de Franse Revolutie een belangrijk referentiepunt in zijn werk vormde, geeft aan zijn optreden een internationale dimensie. In zijn afwijzing van de liberale vernieuwingsbeweging, die zich liet inspireren door de ideeën en idealen van de Franse Revolutie, stond Groen niet alleen. Hij

maakte deel uit van een Europese tegenbeweging, die zich onder meer manifesteerde in het Réveil, de romantiek en de historische school.

Zelf onderging Groen de invloed van Britse, Duitse en Franse schrijvers en denkers, al was hij in staat hun gedachten zelfstandig en kritisch te verwerken. Van de figuren die zijn overtuiging mede hebben gevormd kan men in de eerste plaats denken aan de Zwitserse theoloog J.H. Merle d'Aubigné, hofprediker in Brussel (1823-1830), die een grote rol speelde bij de bekering van Groen en hem door zijn geschriften in aanraking bracht met de Reformatie van de zestiende eeuw. Merle d'Aubigné leidde hem niet alleen in de kringen van het internationale Réveil, maar wees hem ook op de geschriften van de achttiende-eeuwse Britse filosoof Edmund Burke, wiens *Reflections on the Revolution in France* Groen met grote instemming las, 'zelfs in de tribune van de Staten-Generaal, wanneer nu en dan, bij de gereetheid van een slaperig debat, het genoeg eener boeiende lectruur vergund was'.²

In zijn antirevolutionaire gezindheid werd Groen van Prinsterer gesterkt door de Duitse rooms-katholieke rechtsfilosoof C.L. von Haller, wiens *Restauration der Staatswissenschaften* grote invloed op hem uitoefende. In later jaren werd Groen vooral geboeid door de geschriften van de Franse staatsman F.P.G. Guizot en de Duitse rechtsfilosoof F.J. Stahl, een bekeerde jood, aan wie hij in 1862 een indrukwekkend in memoriam zou wijden. Ook met het werk van historici als Leopold von Ranke, Jules Michelet en J.L. Motley, en theologen als Thomas Chalmers en Alexandre Vinet, om slechts enkelen te noemen, was Groen uitstekend op de hoogte.³

Met veel van deze denkers en geleerden onderhield Groen van Prinsterer persoonlijke contacten, door zijn uitgebreide correspondentie en door de reizen die hij naar het buitenland maakte.

2 Aangehaald bij P.A. Diepenhorst, *Groen van Prinsterer* (Kampen 1932) 53.

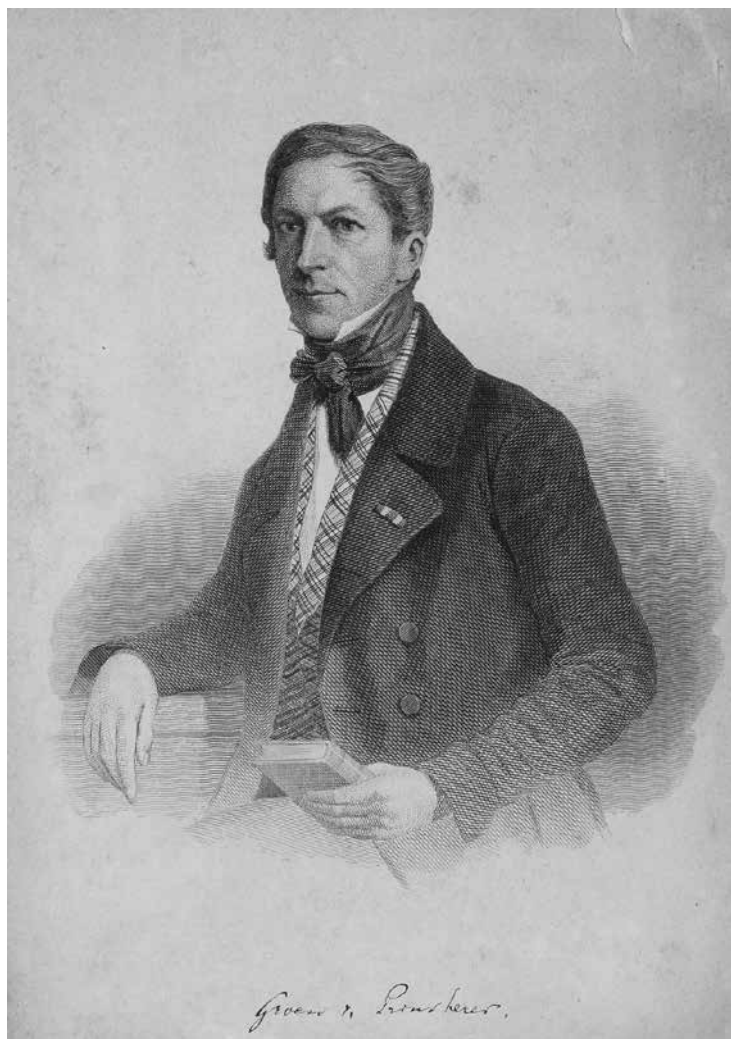
3 Zie hiervoor onder meer W.G.F. van Vliet, *Groen van Prinsterers historische benadering van de politiek*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam, Hilversum 2008.

Als vermogend man was hij in staat veelvuldig door Europa te reizen om vrienden en geestverwanten op te zoeken. Ook voor de uitgave van zijn grote historische bronnenpublicatie *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau* (1835-1861) trok Groen naar het buitenland, om archiefonderzoek te doen. Van sommige reizen deed hij uitgebreid verslag, zoals van de reis door Frankrijk en Duitsland voor het Koninklijk Huisarchief (1836) en van zijn deelname aan het congres van de Evangelische Alliantie te Genève in 1861.

FRANKRIJK

Naast zijn vele besognes als politicus en historicus volgde Groen de politieke en geestelijke ontwikkelingen buiten de landsgrenzen met aandacht en betrokkenheid. Behalve uit zijn meer algemene beschouwingen over staats- en volkenrecht blijkt dit onder meer uit de – deels ongepubliceerde – geschriften die hij wijdde aan belangrijke politieke kwesties en gebeurtenissen, zoals de Griekse opstand tegen het Turkse gezag (1825/1826), de oorlog in Portugal (1826), de Franse revoluties van 1830 en 1848, en het annexatiestreven van de Pruisische kanselier Otto von Bismarck (1867). In het laatste geval kwam Groen in het geweer omdat hij Bismarcks politiek in strijd achtte met de historische rechten van gevestigde staten, waardoor ook de Nederlandse onafhankelijkheid zou kunnen worden bedreigd.

Opvallend bij Groen is dat hij enerzijds door en door Nederlander was, met een sterk ontwikkeld, historisch en religieus gefundeerd nationaal besef, maar zich anderzijds ook voluit Europeaan voelde, als lid van de internationale 'monde savante' en als gezaghebbend representant van het Europese Réveil. Dat Europees besef werd mede gevoed door zijn beeld van Europa als christelijk werelddeel, als corpus christianum, dat verdedigd diende te worden tegen de krachten van 'ongeloof en revolutie', die vooral in en vanuit Frankrijk werkzaam waren. Op mondiaal niveau werd dit Europees besef vooral gekenmerkt door zijn

G. Groen van Prinsterer, 1801-1876. Litho, omstreeks 1845. Het portret is ook afgedrukt op de postzegel van 55 cent, die werd uitgegeven bij de Groenherdenking van 1976.

Academisch Kwartier bevat opstellen over protestantse politici en theologen, uit een tijd (1850-1970) waarin politiek en religie in ons land nauw met elkaar verweven waren. Het boek heeft een overwegend biografisch karakter, maar geeft tegelijk een tijdsbeeld, omdat veel actuele kwesties van toen aan de orde komen: politieke cultuur en democratisering, verzuiling en emancipatie, schoolstrijd en sociale kwestie, christendom en islam. Hoe verschillend de figuren in dit boek ook waren, zij lieten zich allen inspireren door het ideaal van een christelijke samenleving. In een tijd van verandering en modernisering trachtten zij de pluriforme protestantse traditie in ons land voort te zetten en door te geven.

Het boek heeft geen vaste systematiek, maar volgt de loop der gebeurtenissen. De essays zijn geschreven vanuit een wisselend perspectief, waarbij de karakters en situaties scherp en vaak geestig worden getypeerd.

